I. Статті

Києво-Могилянська академія

Наталя Яковенко

КИЇВ ПІД ШАТРОМ СВЕНТОЛЬДИЧІВ (МОГИЛЯНСЬКИЙ ПАНЕГІРИК «*TENTORIA VENIENTI KIOVIAM*» 1646 р.) *

У статті розглянуто обставини появи панегірика на честь Адама Киселя у 1646 р. та показано, як його автор передає уявлення та цінності людей могилянського кола середини XVII ст.

«Дешифрування» староукраїнських текстів є нелегкою справою. Адже, за влучним спостереженням Джованни Броджі Беркофф, одна з найбільш специфічних рис барокової української літератури — це «плюралізм і багатошаровість.., мінливість «генетичного коду».., поєднання генологічних, риторичних та ідеологічних засад розмаїтого походження» [1]. Справді, чи не більшість доступних нам творів є ребусом із багатьма невідомими, де належить не тільки зафіксувати образну, риторичну й символіко-алегоричну системи, а й а) розпізнати її гадані взірці в «моделюючих» для українського письменства польських барокових прототипах, б) пояснити авторські відхилення від прототипу/прототипів, що можуть корінитися в безлічі мотивацій — від місця отримання освіти й персональних пріоритетів до комунікаційної ситуації, ідеологічних потреб чи горизонту очікувань вірогідних «споживачів» даного тексту. Ці складнощі вповні можна прикласти й до твору, про який піде мова.

Це типовий для жанру gratulatio/salutatio панегірик, написаний у 1646 р. професором класу поетики («poeseos magister») Києво-Могилянського колегіуму Теодозієм Василевичем-Баєвським на честь Адама Киселя з нагоди його номінування на уряд київського каште-

* Стаття є дещо розширеною версією однойменної публікації у збірнику: *Nel mondo degli Slavi. Incontri e dialoghi tra culture. Studia di onore di Giovanna Brogi Berkoff.* Firenze, 2008. P. 289–303. Друкується за люб'язним дозволом італійських видавців.

[1] Brogi Berkoff G. *Rus, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa środkowo-wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym // Contributi italiani al XIII Congresso Internazionale degli Slavisti* (Ljubljana 15–21 agosto 2003) / A cura di A. Alberti, M. Garzaniti, S. Garzonio. Pisa, 2003. P. 329.

© *Наталя Яковенко*, 2009

ляна [2]. Автор, майбутній архімандрит Слуцького Троїцького монастиря, наприкінці життя мстиславський єпископ (†1678), був особою достатньо помітною на київському видноколі 1640-х [3]. Принагідно варто додати, що його звично називають «Баєвським», вважаючи другий формант уживаного ним самим іменування (Theodosius Wasilewicz Baiewski) за патронім. Тимчасом в українській традиції XVII ст., на відміну від давніших часів, іменування по-батькові вже цілком не побутувало, тож вірогідніше, що «poeseos magister» називав себе не «Баєвським», а «Василевичем-Баєвським», себто, можливо, походив з роду волинсько-поліської шляхти Василевичів, який наприкінці XVI ст. розділився на дві гілки — Василевичів-Стрив'язьких і Василевичів-Баєвських. Окрім щойно згаданого панегірика, відомі ще два панегіричні тексти з його підписом, видані друкарнею Києво-Печерської лаври у 1645 р.: *«Sancti Petri Metropolitae Kijoviensis taumaturgi Rossiae»* (на честь Петра Могили) та *«Choreae bini solis et lunae»* (на весілля Януша Радзивила з Марією Лупулівною) [4]. Гадаю, Василевичу-Баєвському можна також гіпотетично атрибутувати панегірик 1648 р. на честь князя Яреми Вишневецького *«Maiores illustrissimorum principum Korybut Wiszniewiecciorum»*, виданий у Києві без зазначення авторства [5].

Повна назва панегірика 1646 р., про який ітиметься, така: *«Tentoria venienti Kioviam cum novi honoris fascibus illustrissimo Domino, D. Adamo de Brusiłow Sventoldicio Kisiel Castellano Kiov: Nosov: etc. Capitaneo a Collegio Mohil: Kiou: expansa operae Fr. Theodosii Wasilewicz Baiewski»* [6]. Цей 40-сторінковий текст формату in 2° зафіксовано в Кароля Естрайхера й каталозі Якима Запаска та Ярослава Ісаєвича, а також

[2] Стислий життєпис Адама Киселя див. у біограмі Збігнєва Вуйцика: Wójcik Z. *Kisiel Adam h. Swietoldycz* // Polski Słownik Biograficzny. T. 12. Wrocław, 1967. S. 487–491. Про кар'єру й політичну активність Киселя див. фундаментальну монографію Франка Сисина: Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653.* Cambridge Mass., 1985.

[3] Найновіший біограм із вказанням попередньої літератури див. у статті Зої Хижняк та Валерія Шевчука в енциклопедії: *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.* Енциклопедичне видання. К., 2001. С. 49.

[4] Описані: Запаско Я., Ісаєвич Я. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні.* Книга перша (1574–1700). Львів, 1981 С. 66 (№ 336, 337); Deluga W. *Kijowskie druki emblematyczne XVII i XVIII-wiecznych wydań polsko- i łacinojęzycznych* // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. Т. 2. К., 1993. С. 76–78, 89–90; Radyszewskyj R. *Polskojęzyczna poezja ukrainska od końca XVI do początku XVIII wieku.* Cz. 1: *Monografia.* Krakow, 1996. С. 123–124, 136–138. Панегірик *«Choreae bini solis et lunae»* з незначними скороченнями опубліковано ним же: Radyszewskyj R. *Roksolanski Parnas. Polskojęzyczna poezja ukrainska od końca XVI do początku XVIII wieku.* Cz. 2: *Antologia* / Wybrał i opracował R. Radyszewskyj. Krakow, 1998. С. 187–206.

[5] Про цей панегірик ширше див.: Яковенко Н. *Кого топчуть коні звитяжного Корибута. До загадки києво-могилянського панегірика 1648 р. «Maiores Wiszniewiecciorum»* // Journal of Ukrainian Studies. 2004, № 1–2 (Summer-Winter). С. 191–218. Текст панегірика частково опубл.: Radyszewskyj R. *Roksolanski Parnas.* С. 215–227.

[6] Використаний мною за примірником з колекції Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург), № 2131/4. Принагідно сердечно дякую Ростиславу Радишевському та Костянтину Суторіусу за надання мені фотокопії тексту.

коротко згадано в працях Франка Сисина й Ростислава Радишевського [7]. Про місце видання дізнаємося з приписки після дедикації: «Typis Pieczariensis Anno Domini 1646. Mense [пропуск], die [пропуск]». Пропущені місця для вписання цифр у даті дають змогу припускати, що панегірик передбачалося вручити особисто Киселю під час його офіційного в'їзду до Києва для обійняття каштелянського уряду. Такі в'їзди зазвичай відбувалися з неабиякою урочистістю, а феноменальна кар'єра Киселя як сеймового діяча (між 1624–1639 рр. його 12 разів обирали послом на сейм від Волинського, Київського та Чернігівського воєводств [8]), а також енергійні заходи щодо обсадження Чернігівського воєводства упродовж кінця 1630 – середини 1640-х рр. «своїми» урядниками з-поміж православних волинців і киян [9] мали би забезпечити чималу публічність цій, як її тоді називали, «презенції». Панегірик, як показано далі, скомпонований у формі шкільного спектаклю, який, схоже, передбачалося розігрувати не в стінах колегіуму, а на в'їзді до Києва. Що це в особливо урочистих випадках практикували, бачимо зі згаданого вище могилянського панегірика на честь Яреми Вишневецького, де навіть у заголовку зазначено, що його розігруватимуть «сценічно» («comice»), а також із описаної Войцехом Мясковським участі могилянської громади («Academia») в публічному «спектаклі» під час в'їзду до Києва на початку 1649 р. Богдана Хмельницького: «effusus populus, tota plebs witała go w polu, i Academia oracyami i akklamacyami...» [10].

Отже, новопоставленому каштелянові готували в Києві помпезну зустріч. Коли це сталося – невідомо: привілей Киселю на уряд київського каштеляна датується 5.II.1646 р. [11], але він у 1646-му та на початку 1647 р. хворів [12]. Залишається обережно припускати, що спектакль зустрічі (якщо він справді відбувся) міг бути приурочений аж до слідування Киселя через Київ у посольстві до Москви, куди він вирушив 28.VII.1647 р. [13]. Про «стан готовності», з яким чекали на цю подію, свідчить не лише пишномовний панегірик, а й скромніша деталь: 29 вересня 1646 р. до актових книг київського замку було внесено фундушний запис Киселя для створеного ним 1643 р.

[7] Запаско Я., Ісаєвич Я. *Пам'ятки книжкового мистецтва.* С. 69 (№ 355); Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine.* P. 127–128; Radyszewskyj R. *Polskojęzyczna poezja ukraińska.* С. 135 (тут опубліковано й одну з гравюр панегірика).

[8] Mazur K. *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648.* Warszawa, 2006. S. 199, 428.

[9] Пор.: Кулаковський П. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648).* К., 2006. С. 156–159.

[10] *Jakuba Michałowskiego ... księga pamiętnicza* / Wyd. A. Z. Helcel. Krakow, 1864. S. 377.

[11] Опубл.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). Ч 3, т. 1. Киев, 1863. С. 401–406.

[12] Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine.* P. 134 («his attacks of gout had become more acute»).

[13] Там само. С. 134.

монастиря у с. Низкиничах на заході Волині [14], хоча за логікою запис належало фіксувати у найближчому адміністративному центрі — Володимирі (що, зрештою, через півроку й було зроблено). Фундушний акт передбачав символічне єднання волинського монастирка зі столицею Київської митрополії: Адам Кисіль зрікався права патронату на обитель, підпорядковуючи її архімандритові Києво-Печерського монастиря як «filiam monastera Pieczarskiego» [15]. Ця, на перший погляд малосуттєва, деталь «єднання з Києвом», як здається, може послужити ключем до «ідеологічного коду» панегірика Василевича-Баєвського. Аби пояснити свою думку, мушу розпочати здалеку — від родоводу й герба Адама Киселя, що послужили віссю й концепту, і композиції панегірика.

Місце й час народження «Шатра Свентольдичів»

Утвердження герба «Свентольдич» (відкрите шатро [tentorium] з хрестом на копулі й трьома вежами над гербовим щитом) переконливо демонструє, як швидко поширювалася інформація у тогочасній Речі Посполитій. Уперше на зображення такого герба натрапляємо в дедикації Сильвестра Косова до його київського *«Патерикону»* 1635 р.[16]; у 1641 р. Шимон Окольський вже «знає» рік появи цього герба («origini annum 1040 assignare conveniet») [17]; у 1642 р. львівський друкар Михайло Сльозка вміщує до посвяти власного *«Тріодіону»* руський дослівний переклад тексту Косова [18]; укладаючи між 1648–1658 рр. свій гербівник, віленський ерудит Войцех Віюк-Коялович подає опис «Свентольдича» [19], і т. д. У всіх цих випадках герб тлумачили як уживаний від першопредка — «руського вождя» Свентольда, що, за Окольським, отримав його від князя Володимира Мономаха: шатро на гербі символізує військове вождівство, вежі — звільнення Свентольдом Києва від облоги печенігів, а хрест — віру, прийняту разом із князем Володимиром [20].

Критична рефлексія укладача новітнього гербівника, Адама Бонецького, внесла дещицю сумніву в думку про час появи такого

[14] Горін С. *Монастирі Західної Волині (друга половина XV — перша половина XVII століть)*. Львів, 2007. С. 226.

[15] Фрагмент фундушного запису та його докладніше обговорення див.: Там само. С. 222–226.

[16] *ПАТЕРІКОН abo Zywoty ss. Oycow Pieczarskich ... przez ... Silvestra Kossowa.* W Kiiowie, w drukarni s. Lawry Pieczarskiey roku 1635 (2 вид.: HLEUL, Texts IV, pp. 3–4–5).

[17] Okolski S. *Orbis Polonus ... in quo antique Sarmatarum gentilitia per vetustae nobilitatis Polonae insignia ... specificantur et relucent.* T. 1. Cracoviae: In officina Francisci Caesarei, 1641. P. 387.

[18] Голубев С. Т. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. Т. 2. К., 1898. С. 151 (приложения).

[19] Kojałowicz W. *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli o klejnotach albo herbach* / Wyd. «Herolda Polskiego». Krakow, 1897. S. 179.

[20] Okolski S. *Orbis Polonus*. P. 388.

пишного герба. Бонецький слушно нотує на двох печатках Киселів (1538 і 1542 рр.) інший знак – розщеплений в основі хрест [21] (до спостереження Бонецького можна додати й фіксацію схожого власницького знаку Киселів у Віктора Віттига й Анатоля Цітова – і то навіть під 1602 р. [22]). Отже, коли й чому родовий печатний знак у формі традиційного власницького клейма, як висловився Вацлав Руліковський, «w namiot się przemienił» [23], себто був витіснений «Свентольдичем»? Аналізуючи кар'єру Адама Киселя, Франк Сисин слушно відносить цю новацію на другу половину 1630-х, коли Кисіль почав додавати до свого прізвища придомок «Свентольдич», навіяний генеалогічною легендою, що її 1635 р. виклав Сильвестр Косів у дедикації до *«Патерикону»* [24]. Тут початок роду підверстано під відомий літописний епізод 997 р., коли кмітливі білогородці, взяті в облогу печенігами, показали противникам два колодязі, наповнені киселем і медом, а ті «подивишася и от града всвояси идоша». Косів переносить легендарний епізод із Білгорода до Києва й називає ініціатором дотепної вигадки («stratagema») «гетьмана руських військ» Свентольда, прозваного надалі «Киселем» (цю ж версію повторює Окольський, щоправда, пов'язавши її вже не з Володимиром Святославичем, а з Володимиром Мономахом) [25]. Оскільки ні в руському літописі, ні в хроніці Мацея Стрийковського, одного з головних авторитетів київського письменства XVII ст., ім'я автора білгородської «стратагеми» не наводиться, Франк Сисин уважає вірогідним, що фантазію Косова могла стимулювати нотатка на спискові літопису, виготовленого під патронатом Адама Киселя: тут на полі проти білгородського епізоду зазначено: «предок Пана Киселюв» [26]. Проте згаданий список датують розширено – 1630–1640-ми роками, себто залишається неясним, чи генеалогічна легенда «Свентольда» у якійсь формі побутувала до появи *«Патерикону»*, чи її автором-винахідником став Косів, тоді як Адаму Киселю залишалося лише призвичаїтися до «уточненого» родоводу.

Схожу «генеалогічну модифікацію» пройшли під пером книжників наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. родоводи багатьох руських родин – від княжих [27] до шляхетських, особливо коли

[21] Boniecki A. *Herbarz polski*. Cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. T. 10. Warszawa, 1910. S. 93. Цей же гербовий знак занотував у своїх генеалогічно-геральдичних нотатках Вацлав Руліковський. Опубл.: Однороженко О. *Гербовник Вацлава Руліковського: Геральдичні виписи*. Харків, 2008. С. 30.

[22] *Nieznana szlachta polska i jej herby* / Opr. W. Wittyg przy współdziale S. Dziadulewicza. Kraków, 1908. S. 135; Цітоў А. *Пячаткі старажытнай Беларусі. Нарысы сфрагістыкі*. Мінск, 1993. С. 42, 96.

[23] Цит. за: Однороженко О. *Гербовник Вацлава Руліковського*. С. 30.

[24] Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine*. P. 45, 262 (fn. 46).

[25] *ПАТЕРІКОН abo Żywoty ss. Oycow Pieczarskich*. S. 7; Okolski S. *Orbis* Polonus. P. 387.

[26] Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine*. P. 262 (fn. 46).

[27] Пор.: Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* К., 2002. С. 243–251.

йшлося про виопуклення «руського» коріння роду. За добрий приклад «сконструйованої генеалогії» може, серед іншого, послужити випадок князів Четвертенських, доброчинців Київської православної митрополії, чиє походження київські автори впевнено (й цілком безпідставно) вивели від Святополка, правнука Володимира Мономаха. Практично паралельну в часі «розкрутку» обох «руських» першопредків, сконструйованих у Києві, — «Святополка» й «Свентольда» — важко назвати випадковою. Не виключено й те, що, як припускає Франк Сисин, легенда Святополка послужила ймовірним взірцем для легенди Свентольда [28].

Так чи інакше, але на питання, чи Свентольд увійшов до «генеалогічної ідентичності» Адама Киселя під впливом твору Косова, гадаю, можна відповісти ствердно. На сьогодні реальні витоки роду Киселів залишаються темними. Найраніша з відомих мені реплік про їхню обізнаність з власним родоводом датується 1540 роком, коли київський боярин Федір Андрійович Кисіль пред'явив дарчий лист 1456 р. князя Семена Олельковича «продку єго» Лазарю Браєвичу на певне село (за цю «вислугу» у 1481 р. Лазарів син Михайло судився з якимось Дашуком Тумашовичем) [29]. Імена персонажів та локалізація їхніх родових гнізд наштовхують на думку про приналежність до групи київських бояр тюркського походження [30]. На це саме опосередковано натякає і згаданий вище родовий печатний знак — хрест із розщепленою основою: як вважає Н. А. Баскаков, зображення хреста на стропилі символізувало християнізацію родини [31]. Не заглиблюючись у витоки роду, констатую, що привілей Адамові Киселю на його перший публічний уряд, чернігівського підкоморія (14.III.1633 р.), ще «не знає» про високе походження героя, обмежуючись стандартною згадкою про «старожитність» [32]. Текст привілею на наступний, уже сенаторський, ранг чернігівського каштеляна (1.XII.1639 р.), на жаль, залишився для мене недоступним, натомість привілей на київську каштелянію (5.II.1646 р.) вже «знає» про Киселів навіть більше, ніж Косів та Окольський. У творі Косова перший згадуваний після Свентольда предок роду, Андрій Кисіль («przełożony na Kiowie»), загинув «przy tey stolicy» без вказання обставин, а «potomstwo iego rowno z Kiowem do rąk naiaśnieyszych Krolow Ich Mćiow Polskich dostało się»; в Окольського з ним стається те саме «під час захоплення фортеці поляками» («in

[28] Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine*. P. 269 (fn. 103).

[29] *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)* / Підгот. Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич та ін. К., 1991. С. 76–78.

[30] Ширше про цю групу див.: Яковенко Н. *Витоки роду Немиричів // Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*. Львів, 1996. С. 164–171.

[31] Баскаков Н. А. *Русские фамилии тюркского происхождения*, Москва, 1979. С. 76.

[32] Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 28, оп. 1, спр. 68. Арк. 269.

expugnatione arcis a Polonis») [33]; натомість у привілеї 1646 р. на поверхню вже виринає Болеслав Хоробрий, якому буцімто став служити Кисіль [34]. Текст цього привілею, за усталеною практикою, був, найімовірніше, складений самим Киселем, з чого бачимо, в якому напрямі модифікувалася «генеалогічна ідентичність» нашого героя після 1633 р. На впевнене засвоєння легенди вказує й преамбула до згаданого вище фундушного запису Киселя 1646 р. Низкиницькому монастиреві – з апеляцією до «предка» Свентольда: «przodek moy z Włodzimierzem monarchą swym był okrzczony» [35].

Перед нами цікавий (і далеко не поодинокий) випадок змикання «генеалогічних програм», тобто сукупності родовідних доказів, що мали на меті представити певну функцію роду в суспільстві, з «генеалогічною ідентичністю» носіїв таких сконструйованих генеалогій [36]. Відповідь на запитання, яку саме «програму» закладали київські автори, творячи генеалогічні легенди про «Святополка» чи «Свентольда», гадаю, лежить на поверхні. Православна церква за митрополитства Петра Могили, як відомо, переживала бурхливу реновацію, «програмово» закладену ще творами Захарії Копистенського († 1627) й утілену в реформаторських заходах митрополита й супутніх текстах, що виходили з києво-могилянського кола: *«Patericon»* і *«Exegesis»* Сильвестра Косова (1635 р.), *«Teratourghema»* Атанасія Кальнофойського (1638 р.), приписуваний самому Могилі *«Lithos»* (1644 р.), численні дедикації й емблематичні вірші на церковних друках Києво-Печерської друкарні, врешті, панегірична продукція професорів і спудеїв Києво-Могилянського колегіуму [37]. В тій чи тій формі ці тексти підносили роль Києва – «другого Єрусалима» й «роксоланського Сіону», де апостол Андрій започаткував Руську церкву; де вона «по ріках сліз» вертається до колишньої величі; де, всупереч твердженням маловірів і перекинчиків, Церкву підтримують православні панські роди; де, врешті, в заснованій Могилою колегії знайшли притулок «роксоланські музи».

Увесь набір цих, замалим не обігових, топосів київського письменства 1620–1640-х рр. знайшов місце у панегірику на честь Адама Киселя, до чого ми далі перейдемо. Тут же на завершення варто наголосити, що *«Tentorium venienti»* – це **єдиний** з-поміж відомих на сьогодні могилянських панегіриків XVII ст., написаний повністю латиною, без польських вкраплень. Поза сумнівом, це теж вкладало-

[33] *ПАТЕРІКОН abo Zywoty ss. Oycow Pieczarskich.* S. 7; Okolski S. *Orbis Polonus.* P. 390.

[34] Нюанс із Болеславом обговорено: Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine.* P. 263 (fn 47).

[35] Цит. за: Голубев С. Т. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.* С. 236 (прим.).

[36] Пор. аналогічні приклади у випадку князів Острозьких (Яковенко Н. *Паралельний світ.* С. 245–250) та Вишневецьких (Яковенко Н. *Кого топчуть коні звитяжного Корибута.* С. 200–210).

[37] Ширше про ці «ідеологічні» новації див.: Яковенко Н. *Паралельний світ.* С. 298–330.

ся в «програму» могилянського оновлення православ'я через запровадження «латинської науки», аби, як писав 1635 р. в своєму творі «*Exegesis*» Сильвестр Косов, «horrea nostra Apollinea napełniać, Helikonem, Parnasem one tytułować» [38], «*Lithos*» (1644 р.) обґрунтовував потребою бути не «простаками», а людьми «політичними», себто в тогочасних поняттях — освіченими й гречними, що уміють «tak politice, iako y theologice diskurzować» [39].

Застосовуючи до панегірика 1646 р. міркування Джованни Броджі Беркофф про зумовленість «мовного регістру» барокового тексту розмаїтим спектром мотивацій, у тому числі міркуваннями престижності й більшої семантичної придатності [40], мусимо визнати, що ужита Василевичем-Баєвським латина досконало відповідала комунікаційній ситуації. Адже вишукана imitatio antiquorum декламаторів тексту, могилянських спудеїв, вбивала багатьох зайців одразу: нею втирали носа опонентам і показували здобутки «роксоланського ліцею»; вона тішила своєю «політичністю» самолюбство присутніх на «презенції» русинів, а заразом демонструвала, що «вчена Русь» може обійтися без польського посередництва; врешті, вона надавала досконалі виражальні засоби для того, аби, як пише Єжи Аскер, здіагнозувати біжучий момент «nie w języku narodowym, w którym toczyła się doraźna polemika polityczna i w którym sam język narzucał zbyt proste identyfikacje», а за посередництвом римської мови та культури [41].

Концепти й парадокси «роксоланської музи»

Панегірик «*Tentoria venienti*» складається, окрім дедикації, з шести частин-розділів, кожен з яких має власну назву: «*Tentorium Ecclesiae*», «*Tentorium Patriae*», «*Tentorium Domus*», «*Tentorium Palladis*», «*Tentorium Martis*», «*Tentorium Honoris*». Розділи скомпоновано за однією схемою: відкриває текст велике (на три чверті сторінки) зображення шатра між двома вежами з емблематичними малюнками та лемами всередині. Крім того, у «*Tentorium Patriae*» над шатром перехрещуються два стяги — із зображенням, відповідно, шатра й польського гербового орла, а в решті розділів на бічних вежах розміщено по дві «великі фігури», що тримають над шатром якийсь символічний

[38] Архив ЮЗР. Ч. 1, т. 8/1. Киев, 1914. С. 422.

[39] Семантичний аналіз понять «politicus/politice» в текстах Касіяна Саковича й Петра Могили див.: Frick D. A. '*Foolish Rus*': *On Polish Civilization, Ruthenian Self-Hatred, and Kasijan Sakovyc* // Harvard Ukrainian Studies. 1994, vol. XVIII/3-4 (December). P. 219–228.

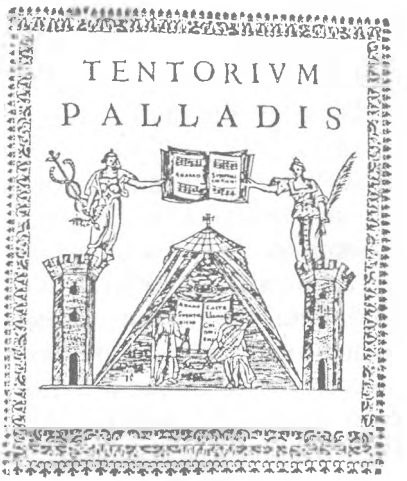
[40] Brogi Berkoff G. *Plurilinguismo, retorica e teoria della comunicazione nell'area slava orientale (XVII secolo)* // *Plurilinguismo letterario in Ucraina, Polonia e Russia tra XVI e XVIII secolo.* Atti del Convegno svoltosi a Roma dal 1 al 2 ottobre 1996 / A cura di M. Ciccarini e K. Zaboklicki. Varsavia — Roma, 1999. P. 121–128.

[41] Axer J. *Dylematy Adama Kisiela* // *Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodowa: Z kim i przeciw komu?* / Koncepcja i redakcja naukowa T. Bujnicki i J. Axer. Warszawa, 2007. S. 331.

TENTORIVM
ECCLESIÆ

TENTORIVM
PATRIÆ.

TENTORIVM
DOMVS.

TENTORIVM
PALLADIS

TENTORIVM
MARTIS.

TENTORIVM
HONORIS.

предмет: янголи лавровий вінок (*«Tentorium Domus»*); музи – книгу з нотами й написом «Adamo Sventoldicio Kisiel» (*«Tentorium Palladis»*); Марс і Афіна – річ, яку мені не вдалося зідентифікувати, під написом «Tegit et protegit armis» (*«Tentorium Martis»*); Фортуна й Доброчесність (Virtus) просто з'єднали руки під написом «Haec donat, illa tuetur. Concordia» (*«Tentorium Honoris»*). Далі йдуть віршовані партії (їх число коливається в різних частинах від 7 до 12), що фактично є розбудованими епіграмами до графічного ряду, а завершує кожну частину прозова argumentatio. Метрика віршованих партій розмаїта: крім елегійного дистиху, мені вдалося зауважити й інші розміри, але це потребує спеціального аналізу.

Інтригуючим є те, що деякі партії *«Tentorim Palladis»* і *«Tentorium Martis»*, схоже, призначалися для співання. На цю думку наштовхують римовані повтори останнього слова в рядку [42] (TPal-4: cunctas – eis – cunctas – eis – unum – regit – artes – regit – errat – sibi), ідентичні зачини сусідніх строф (TPal-10: «Vox diversa sonet, tamen sit una» – «Vox diversa sonet, sonet sed unum»), а також акцентоване обігрування лексеми співу (TM-10: «Arma canunt Suentoldicium, Tentoria, Turres, / Vir canit arma sua, / Arma canunt Atauos, armis Atauos canit Adam, / Nuntiat inde suos / [...] Mars canit et Pallas Kisiel, canit Hostis, et arma, / Vulnera, calua, globi, / Illa canunt Fortem, magis at Tentoria Turres, / Kisieliana canunt...»). Характерно також, що на гравюрі до *«Tentorium Palladis»* зображено двох спудеїв: один, із циркулем в руках, символізує «арифметику» («Arithmeticus numeret»: TPal-1), другий – «співця» («ingeminat Vates»: TPal-2), причому «співець» грає на бандурі з написом «Adamo Sventoldicio Kisiel». Гадаю, ці малюнки можна тлумачити «реалістично», бо є ще один доказ схильності гравера до «реалізму»: про персонажа в шатрі на гравюрі до *«Tentorium Domus»* прозова argumentatio повідомляє, що в ньому можна побачити «дійсний прототип» («verum videre est prototypon»). На сьогодні ні сценарії «розігрування» вітальних промов, ні їх акторський реквізит нам практично невідомі [43], тому й наявність співаної частини в панегірику, й одяг та атрибутика учасників дійства мали би неабияке значення (зрозуміло, за умови слушності мого припущення).

У цілому ж перед нами емблематична композиція, де основному концептові підпорядковано і цикл графічних зображень, що ступенево обігрують наскрізний символ, і всю систему алегорій, нагромаджених у віршованих партіях. Такого роду панегірики «квітчастого стилю» (stylus floridus) – з ускладненим концептом та, зокрема, з виділенням підрозділів про окремі чесноти героя – з'являються, за

[42] Текст панегірика ненумерований, тому, цитуючи, я подаватиму абревіатуру назви частини (TE, TP, TD, TPal, TM, TH), додаючи до неї або номер партії, або відсилку до прозового завершення, наприклад: TM-5 чи TM-arg.

[43] Пор.: Niedźwiedź J. *Niesmiertelne teatra sławy. Teoria i praktyka twórczości panegirycznej na Litwie w XVII–XVIII w.* Krakow, 2003. S. 106–111.

спостереженням Якуба Недзвєдзя, наприкінці 1630-х, а пік популярності «нового» панегірика припадає на другу половину XVII – початок XVIII ст. [44] Узявши це до уваги, мусимо визнати, що «могилянська муза» не пасла задніх, адже «новий» панегірик було перейнято практично від моменту його появи. Утім, дослідники вже відзначали вплив на київських «поетів» одного з найбільших авторитетів «квітчастого стилю» й творця теорії концепту – Мацея Казимира Сарбевського [45]; характерно також, що «*Lyricorum libri*» Сарбевського фіксується серед книг, закуплених Петром Могилою у Варшаві в 1632 р. [46].

Що ж до основного концепту панегірика, то його можна окреслити як нанизування ампліфікацій (solutio) довкола метафори «напинання шатра» – це «напинання» фіксується вже у самій назві твору («*Tentoria ... expansa*») та в першій фразі дедикації: «Auspicatissimo Tuo ingressui Chiouiam Tuae Celsitudinis *expanditur* Tentorium...». На гравюрі першого розділу («*Tentorium Ecclesiae*») зображено вівтар, до якого прямує подорожній («Hospes»), а зустрічає його янгол стрічкою з написом «Ad Aram». У прозовому завершенні шатро Киселя обігрується як надійна ослона Православній церкві («antemurali Ecclesiae», «militanti Ecclesiae»), а Київ, до якого «в'їжджає» шатро, названо «тріумфуючим містом» («Tuum Tentorium ... caelestibus quadrigis ad Triumphantem Urbem deuehet»). У наступних розділах цей концепт обростає варіаціями, але стрижень самої ідеї, на мою думку, оприявлено власне тут, у вступній частині. Припускаю, що за основу послужив псалом 132 у його латинській версії, де вжито слово «tentorium» («si ingrediar **tentorium** Domus Meae»; слов'янська версія цього рядка: «аще вселюся в **селение** дому моего»). Псалом оспівує Сіон як оселю, вибрану Богом «pro habitatione sua»: «То місце мого відпочинку, на вічні віки пробуватиму тут, бо його уподобав. [...] Ворогів його соромом позодягаю, а на ньому корона буде сяяти» (Пс. 132: 14–18).

Витоки концепту Василевича-Баєвського стануть прозорими, коли пригадаємо утверджений за Петра Могили мотив «роксоланського Сіону», тобто сприйняття Руської церкви з центром у Києві як духовної дочки Єрусалима, що мало підкреслювати стародавність руської віри та її вищість над римською [47]. Не обійдено увагою і згаданих у псалмі «ворогів»: це на них натякає окреслення Православної церкви як «воюючої» («militans»), згадка про якісь «invidia aut

[44] Ibidem. S. 199–201.

[45] Маслюк В. П. *Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні.* К., 1983. С. 159–160; Радишевський Р. П. *Барокковий консептизм поезії Лазаря Барановича // Українське літературне барокко* / Ред. О. В. Мишанич. К., 1987. С. 156–177.

[46] Архив ЮЗР. Ч. 1, т. 7. Киев, 1887. С. 187 («Sarbievi Lyrica»).

[47] Пор.: Ševcenko I. *The Many Worlds of Peter Mohyla* // Harvard Ukrainian Studies. 1984, vol. VIII/1-2 (June). P. 38 (fn 41). В українському перекладі статті Ігоря Шевченка цю важливу примітку чомусь опущено.

malevolentia» стосовно Києво-Могилянського колегіуму (TPal-arg.), а також оптимістичний прогноз на майбутнє Церкви («vincat, dum persequitur, floreat, stet, dum superari videtur»: TE-arg.). Коли моє припущення слушне, то залишається констатувати, що авторський концепт був ідеально пристосований до комунікаційної ситуації. Адже глядачами/слухачами спектаклю мали бути передусім православні шляхтичі, що добре знались на заслугах Адама Киселя в обороні «благочестя», а месидж «богохранимості» Києва-Сіону цілком уписувався у «семантичне поле» могилянських інтелектуалів.

Інші нюанси концепту «напнутого шатра» підпорядковано риторичним канонам «похвали сенатора» та «похвали предків». Оминаючи питання, скільки тут авторських знахідок, а скільки запозичень (для прикладу, опис предків Киселя дослівно перенесений з Шимона Окольського), спробую коротко представити смислові акценти тексту. Почну зі «спору двох вітчизн» за героя («Rossia Te patrem canit atque Polonia Patrem, / Rossia Te civem Sarmata Teque suum / Lis de Te...»: TP-7). Цей пасаж Франк Сисин використав як мотто до своєї книжки, вважаючи, що йшлося про «двох рівних суперників за лояльність Киселя»[48], але, побоююсь, тут вкралося спрощення. За право бути «вітчизною» Киселя сперечаються не тільки Польща й Русь, а й чималий гурт інших претендентів (TP, 1–6). Розпочинають спір Марс із Юпітером, далі вступає Patria Divum, слідом озивається Patria Silva і «Небо» (Polus). Врешті, «Небо» пробує помирити суперників («componere lites»), ухвалюючи, що Кисіль «прикрашає» («sufficiet») усіх. Але тут з'являється тяжка артилерія – «Divina Ecclesia», заявивши: «він буде вашим, якщо буде моїм» («vester erit, si meus inquit erit»: TP-7). Отже, Кисіль постає таким собі «космічним» героєм, натомість «вітчизну» (в обіговому сенсі слова – як держава [49]) для нього зарезервовано одну – «Polonia» або «Respublica» (тут ці поняття здебільшого синонімічні). Хоча частотність відповідної географічної номенклатури практично однакова (Respublica ужито 16 разів, Polonia/Polonus – 16, Rossia/Rossus/Roxolanus – 15, Europa – 2, Ukrainia – 1[50]), слово «Rossia» зазвичай прикладається до описів києво-руського минулого, тоді як «Respublica» та «Polonia» – до описів заслуг перед «вітчизною». Що ж до самої «вітчизни» («patria»), то це слово є абсолютним лексичним чемпіоном: його вжито в панегірику понад 80 разів.

[48] Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine*. P. 129 («two equal competitors for Kysil's loyalty»).

[49] Про варіативність значень цього поняття у річпосполитському словництві див.: Bem-Wisniewska E. *Funkcjonowanie nazwy Polska w języku czasów nowożytnych*. Warszawa, 1998. S. 145–177; Sysyn F. E. *Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, societa* / A cura di G. Siedina. Alessandria, 2004. P. 39–42; Augustyniak U. *Polska i łacińska terminologia ustrojowa w publicystyce politycznej epoki Wazów // Łacina jako język elit* / Koncepcja i redakcja naukowa J. Axer. Warszawa, 2004. S. 34–71; Mazur K. *W stronę integracji z Koroną*. S. 229–255 та ін.

[50] Ужито з негативним забарвленням: «inter rebelles per Ukrainiam flammas» (TP-arg.).

Певні несподіванки приносить частотність уживання етично-оцінювальної лексики. Йдучи за методикою Якуба Недзвєдзя [51], представлю ці значення у відсотках. За умовну найбільшу вартість (100 %) взято частотність використання слова «patria», решту понять показано у відсотковому зіставленні з ним (у дужках подано абсолютне число уживань відповідної лексеми чи похідних від неї):

honor 63 % (50)	fortitudo 26 % (21)	prudentia/ingenium 20 % (16)	dexteritas 13 % (10)
Domus 39 % (31)	fidelitas 21 % (17)	liberalitas/humanitas 19 % (15)	pietas 11 % (9)
gloria 31 % (25)	eruditio/sophia 20 % (16)	virtus 15 % (12)	claritas 5 % (4)

Як бачимо, найголовнішою після «вітчизни» чеснотою для автора панегірика є «честь» (honor) [52] та відносно недалеко за тим — «Дім», себто рід героя, і його «слава» (ці два поняття люблять ходити в парі «слава Дому» — gloria Domus). Впадає в око, що серед морально-етичних чеснот на чільне місце висунуто воїнську «доблесть» (fortitudo) та шляхетську «вірність» (fidelitas), за якими простують практично нарівні «освіченість» (eruditio), «розсудливість» (prudentia) і «людяність» (liberalitas), а також — з невеликим відставанням — «доброчесність» (virtus) і «серйозність» (dexteritas). Парадоксально, але в самому ар'єргарді чеснот (коли не рахувати «знатності» — claritas), опинилася «побожність» (pietas). На перший погляд, це не надто координується з провідним концептом «напнутого» над православним Києвом шатра. Проте, гадаю, власне тут оприявнюється розбіжність між тим, що ми сьогодні вважаємо маркером руської/київської ідентичності (православну «побожність»), і тим, що вважали найважливішим люди могилянського кола — шляхетський honor, «славу Дому» й суто шляхетські чесноти «мужності» та «вірності».

Nataliya Yakovenko

KYIV UNDER THE SVENTOLDYCHES' TENT (THE MOHYLIAN LAUDATION "TENTORIA VENIENTI KIOVIAM" OF 1646)

The author discusses the circumstances of the appearance of the panegyric in honour of Adam Kysil in 1646 and demonstrates how its author presents ideas and values of Kyiv Mohyla Academy circle of the mid-17th century.

[51] Niedźwiedź J. *Niesmiertelne teatra sławy*. S. 209–213.

[52] Про змістове наповнення та вагу категорії честі в шляхетському соціумі див. детальніше: Яковенко Н. *Паралельний світ*. С. 127–136.

Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська